

ДЯЧЕНКО Б. І., кандидат економічних наук, доцент,
ГАЗУДА Л. М., кандидат економічних наук, доцент,
МАКСИМЕНКО С. Ю., викладач

Ужгородський національний університет

ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ

В статті розглядаються окремі аспекти з науково-прикладних проблем економіко-екологічного розвитку трудового потенціалу регіону Карпат України. Проаналізовано вплив економічних та екологічних факторів на кількісні і якісні характеристики людського потенціалу в розрізі адміністративних областей регіону.

The article presents the consideration of separate aspects from among the scientific and applied problems of the economic and ecological development of labour potential in the Carpathian region of Ukraine. The influence of economic and ecological factors on the quantitative and qualitative characteristics of human resources potential in view of administrative districts of the region has been analyzed.

Англійський економіст В.Петті давно помітив різницю між трудовими ресурсами і трудовим потенціалом, який примножується освітою, професією іншими чинниками. Він же стверджував, що країна з нечисленним населенням за своїм багатством може бути еквівалентна численній. Досягається така еквівалентність за рахунок підвищення професійної майстерності. Невипадково для В.Петті населення і його трудовий потенціал є показником економічних можливостей країни. Він же доводить, що, хоч існує велике приховане безробіття, проте при певних зусиллях можна забезпечити належний рівень зайнятості населення [1, с.82].

Виходячи з цих тверджень, залежно від багатьох обставин можливості людських ресурсів як фактора економічного розвитку можуть бути більшими або меншими при тій самій кількості трудоактивного населення. Трудовий потенціал – це інтегральна

оцінка і кількісних, і якісних характеристик економічно активного населення. У своєму дослідженні ми виходимо з аналізу трудового потенціалу території регіону, який складається з багатьох компонентів, головними з яких є здоров'я, освіта, професіоналізм, моральність, мотивованість, вміння працювати в колективі, творчий потенціал, активність, організованість, ресурси робочого часу та інше.

На рівні як регіону, так і держави ці компоненти можна оцінити певними узагальненими показниками. Так, здоров'я характеризується середньою тривалістю життя, часткою інвалідів, смертністю за віковими групами залежно від різних причин, розміром і часткою витрат на охорону здоров'я тощо. Моральність визначається релігійністю населення, ставленням до інвалідів, дітей, пристарілих, показниками соціальної напруги, злочинності тощо. Творчий потенціал і активність проявляються темпами науково-технічного прогресу, доходами від авторських прав і т. ін. Важливою компонентою трудового потенціалу є ресурси робочого часу, які оцінюються кількістю працездатного населення, кількістю і часткою зайнятих, рівнем безробіття, кількістю відпрацьованих людино-днів тощо [2, с.83].

Екологічні аспекти відтворення трудового потенціалу й особливо зайнятості дедалі більше враховувалися, що потребувало відповідних теоретичних узагальнень. Найповніше екологічна компонента зайнятості була розкрита в комплексному дослідженні якості трудового потенціалу, проведеного науковцями Львівського відділення Інституту економіки АН України. Зокрема, в одному з наукових видань зазначалося, що „екологічні аспекти досі не знайшли належного відображення саме в працях, присвячених проблемам трудових ресурсів, які вивчаються звичайно в системі традиційних уявлень без достатнього врахування ситуації, що складається у взаємодії суспільства і природи” [3, с.95]. Дослідникам Львівської наукової школи з трудоресурсної проблематики притаманний екогенологічний підхід до розвитку людських ресурсів, теоретичним засадам яких відповідає екогенологія, сформована на традиціях розвитку української науки

про взаємодію людини і природи, що її заклали С.А Подолинський і В.І.Вернадський [4, с.113; 5, с. 127].

Як стверджує С.М. Злупко, „їх проникнення в єдність суспільства і природи було глибшим від досліджень приборчників соціоекології, науковим інструментарієм якої може скористатися й екогомологія – наука майбутнього. Особливо нею повинна скористатися Україна, становлення самостійності якої співпало з національною економіко-екологічною кризою. Остання особливо негативно позначається на розвитку населення, його трудового потенціалу, ефективності зайнятості. Через те об’єктивною необхідністю є врахування стану довкілля, розробка ефективних заходів, які забезпечують гармонійний розвиток людини і природи. В тому полягає велике практичне значення екогомології” [6, с. 123].

Природа завжди обмежує коло можливого для людини, твердив М.І. Туган-Барановський, і „ланцюг, котрий зв’яже суспільство із зовнішньою природою, ніколи не розривається” [7, с.212]. Це одна із принципових засад екогомології трудового потенціалу і зайнятості, які в процесі розвитку щораз більше натрапляють на природні обмеження. Звідси, перехід від кращих умов до гірших при природокористуванні сам собою посилює вплив довкілля на якісний стан трудового потенціалу і зайнятості, вимагаючи досконалішої організації господарської діяльності взагалі.

У процесі розвитку трудового потенціалу й організацій зайнятості суспільство зацікавлене в раціональному використанні потенціалу людських ресурсів. Водночас, зацікавленість із боку приватного підприємництва диктується бажанням одержати високі прибутки і нести незначні витрати на соціальні потреби працюючих та охорону навколишнього середовища. Проте в екогомологічній системі людина відіграє активну і провідну роль. Вона – найдосконаліший індикатор стану оточуючого середовища і з усіх живих істот, найбільше придатна адаптуватися до природного середовища, яке має тенденцію до погіршення якісних параметрів.

Дослідження засвідчують, що зайнятість населення має суперечливу тенденцію як в адміністративних областях регіону Українських Карпат, так і в Україні в цілому (табл. 1).

Таблиця 1

**Зайнятість населення в розрізі адміністративних областей
регіону Українських Карпат***

(тис.; у віці 15-70 років)

Адміністративні області регіону	1995	2000	2004	2005	2005р. в % до:		
					1995	2000	2004
Закарпатська	584,1	503,3	537,8	551,0	94,3	109,5	102,4
Івано-Франківська	622,1	584,7	513,5	522,5	83,9	89,4	101,7
Львівська	1273,1	1082,7	1057,0	1064,6	83,6	98,3	100,7
Чернівецька	443,6	293,6	353,4	361,7	81,5	123,2	102,3
Разом по регіону	2922,9	2464,3	2461,7	2499,8	85,5	101,4	105,5
Довідково: Україна	23725,5	20175,0	20295,7	20680,0	87,2	102,5	101,9
Регіон в % до України	12,3	12,2	12,1	12,1	x	x	x

*Розраховано за джерелом:

1. Статистичний щорічник України за 2000 / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2001. – с. 343.
2. Статистичний щорічник України за 2005 р. / Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2006. – С.373.

Зауважимо, що в аналізованому періоді (1995-2005 рр.) як в Україні, так і в регіоні Українських Карпат проявлялася динамічна тенденція щодо зменшення кількості постійного населення. Зокрема, в Україні у 2005 р. в порівнянні з 2000 р. кількість населення зменшилась на 5,5%, або на 2,7 млн. осіб, а в регіоні Українських Карпат відповідно на 4,1%, або на 262,5 тис. осіб. При зменшенні чисельності населення зайнятість його в усіх сферах економічної діяльності в 90-х минулого століття зменшувалась і тільки з 2000 року почала проявлятися тенденція до збільшення зайнятості. Так, у 2005 р. по відношенню до 1995 р. зайнятість населення в регіоні зменшилась на 14,5%, а в Україні – на 12,8%. З 2000 р. намітилася позитивна тенденція щодо збільшення зайнятості населення як у регіоні, так і по Україні в цілому. Це засвідчує, що, незважаючи на зменшення кількості населення, трудовий потенціал за кількісними характеристиками збільшувався.

Для аналізованого періоду характерна тенденція і до зростання якісних характеристик трудового потенціалу як у регіоні Українських Карпат, так і в Україні загалом (табл. 2).

Таблиця 2

**Валовий регіональний продукт у розрахунку на 1 особу
в адміністративних областях Карпат України***

(у фактичних цінах; грн.)

Адміністративні області регіону	1996	2000	2003	2004	2004 р. в % до:		
					1996	2000	2003
Закарпатська	723	1677	3074	4397	608,1	262,2	143,0
Івано-Франківська	1012	2142	3958	5238	517,6	244,5	132,3
Львівська	1095	2159	4049	5396	492,8	249,9	133,3
Чернівецька	893	1411	2771	3589	401,9	254,4	129,5
Разом по регіону	932	1847	3463	4655	499,5	252,0	134,4
Довідково: Україна	1356	2788	5114	7273	536,4	260,9	142,2
Регіон в % до України	68,7	66,2	67,7	64,0	x	x	x

*Розраховано за джерелом:

1. Статистичний щорічник України за 2000/Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2001. – С. 343.

2. Статистичний щорічник України за 2005 р./Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2006. – С. 373.

Наведена таблиця засвідчує, що в аналізованому періоді більш швидкими темпами зростав валовий регіональний продукт у розрахунку на 1 особу в Україні, ніж у регіоні Українських Карпат. Якщо у 1996 р. на 1 особу регіону вироблялось валового регіонального продукту на 932 грн., то в Україні - на 1356 грн., а в 2004 р. відповідно на 4655 та 7273 грн. По даній позиції у 2004 р. всі адміністративні області регіону мали значно нижчі показники від середньоукраїнського, особливо Чернівецька та Закарпатська області. Аналогічна ситуація характерна і для попередніх аналізованих років. Отже, дві останні області найбільш депресивні як у регіоні, так і в Україні.

Особливістю населення регіону Українських Карпат є те, що тут, в цілому, переважає сільське населення. Така особливість притаманна всім адміністративним областям регіону, за винятком Львівської області (табл. 3).

Таблиця 3

**Кількість постійного населення в адміністративних
областях регіону Українських Карпат***

(тис. осіб)

	На 5 грудня 2001 р.			На 1 січня 2006 р.		
	всього	в тому числі, сільське	Частка сільського населення, %	всього	в тому числі, сільське	Частка сільського населення, %
Закарпатська	1254,6	791,6	63,1	1242,6	783,7	63,1
Івано-Франківська	1406,1	816,7	58,1	1386,2	801,2	57,8
Львівська	2606,0	1072,0	41,1	2558,8	1032,2	40,3
Чернівецька	919,0	549,3	59,8	905,1	537,1	59,3
Разом по регіону	6185,7	3229,6	52,2	6092,7	3154,2	51,8
Довідково: Україна	48240,9	15900,0	33,0	46749,2	15127,1	32,4
<i>Регіон в % до України</i>	<i>12,8</i>	<i>20,3</i>	<i>x</i>	<i>13,0</i>	<i>20,8</i>	<i>x</i>

*Розраховано за джерелом:

1. Статистичний щорічник України за 2005 р./Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2006. – С. 345.
2. Статистичний щорічник Закарпаття за 2005/Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2006. – С. 373.
3. Закарпаття 2001: Статистичний щорічник/Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 2002. – С. 338.
4. Статистичний щорічник Львівської області за 2005 рік/Головне управління статистики у Львівській області. Ч. 1. – Львів, 2006. – С. 212, 213.
5. Статистичний щорічник Івано-Франківщина, Україна, Світ за 2005 рік/Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 331, 335.
6. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2005 рік/Головне управління статистики в Чернівецькій області. – Чернівці, 2006. – С. 278, 280.

Наведені табличні дані засвідчують, що *по-перше*, в цілому в регіоні Українських Карпат частка сільського населення в загальній кількості постійного населення станом на 5 грудня 2005 р. складала 52,2%, а на початок 2006 р. – 51,8%. В Україні в аналізованих роках частка сільського населення складала відповідно 33,0 та 32,4%.

По-друге, продовжується тенденція щодо зменшення кількості постійного населення, в тому числі й сільського як в Україні, так і в регіоні Українських Карпат, а також у всіх адміністративних областях аналізованого регіону.

По-третє, в регіоні Українських Карпат, в тому числі і в сільській місцевості, темпи зменшення населення були більш повільними, ніж у цілому в Україні. Якщо на 5 грудня 2001 р. частка населення регіону до всього населення України складала 12,8%, а сільського 20,3%, то на початок 2006 р. відповідно 13,0 та 20,8%.

По-четверте, найбільша частка сільського населення в регіоні Українських Карпат припадає на Закарпатську (63,1%), Чернівецьку (більше 59,0%), Івано-Франківську (понад 58,0%) області. У Львівській області сільське населення в аналізованих роках складало – 41,1 (40,3%), тобто тут переважає міське населення.

Для адміністративних областей регіону Українських Карпат характерна дещо нижча економічна активність населення ніж в Україні в цілому, що засвідчує табл. 4.

Таблиця 4

Економічна активність населення в адміністративних областях регіону Карпат України*

(у віці 15-70 років)

Адміністративні області регіону	2000		2004		2005		2005 р. в % до:	
	тис.	% до населення у віці 15-70 років	тис.	% до населення у віці 15-70 років	тис.	% до населення у віці 15-70 років	2000	2004
Закарпатська	569,6	62,9	586,0	63,9	592,3	64,5	104,0	101,1
Івано-Франківська	653,3	64,6	571,9	56,5	572,8	56,5	87,7	100,2
Львівська	1249,5	65,2	1174,5	61,6	1167,0	61,2	93,4	99,4
Чернівецька	354,0	53,6	402,5	60,6	401,2	60,4	113,3	99,7
Разом по регіону	2826,4	61,6	2734,9	60,6	2733,3	60,6	96,7	99,9
Довідково: Україна	22830,8	63,2	22202,4	62,0	22280,8	62,2	97,6	100,3
Регіон в % до України	12,4	x	12,3	x	12,3	x	x	x

*Розраховано за джерелом: Статистичний щорічник України за 2005 р./ Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2006. – С. 371.

- Як бачимо з наведеної таблиці, простежуються такі тенденції:
- в аналізованих роках економічна активність населення до всього населення у віці 15-70 років у регіоні Українських Карпат була меншою, ніж у цілому в державі;
 - аналогічна ситуація в адміністративних областях регіону щодо економічної активності населення, за винятком Закарпатської області;
 - у 2005 р. в порівнянні з 2000 та 2004 роками економічна активність населення збільшувалась тільки в Закарпатській області, в той час як в Україні така тенденція характерна для 2005 р. у порівнянні з 2004 р.

Таблиця 5

**Коефіцієнти смертності з основних причин смерті
в адміністративних областях регіону Карпат України***
(на 100 тис. населення)

Адміністративні області регіону	2000 р. (постійного)				2005 р. (наявного)			
	Всього померлих	З них від хвороб			Всього померлих	З них від хвороб		
		системи кровообігу	новоутворень	інших		системи кровообігу	новоутворень	інших
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Закарпатська	1096	544	131	421	1320	710	149	461
Івано-Франківська	1197	708	153	336	1352	828	165	359
Львівська	1226	766	149	311	1366	888	156	322
Чернівецька	1247	812	164	271	1415	953	187	275
<i>Разом по регіону</i>	<i>1191</i>	<i>707</i>	<i>149</i>	<i>335</i>	<i>1363</i>	<i>845</i>	<i>164</i>	<i>354</i>
Довідково: Україна	1539	942	199	398	1660	1038	195	427
Регіон в % до України	77,4	75,0	74,9	84,2	82,1	81,4	84,1	82,9
<i>Закарпаття в % до:</i>								
України	71,2	57,7	65,8	105,8	79,5	68,4	76,4	108,0
Регіону	92,0	76,9	87,9	125,7	96,8	84,0	90,8	130,2

*Розраховано за джерелом:

1. Статистичний щорічник України за 2005 р. / Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2006. - С. 356.
2. Статистичний щорічник України за 2000 р. / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2001. – С. 332

На кількісні і якісні характеристики економічно активного населення великий вплив мають смертність населення та очікувана тривалість його життя при народженні. Окремі науковці зазначають, що ці фактори залежать від екологічної ситуації в тому чи іншому регіоні. Якщо виходити з цих положень, то в екологічному відношенні адміністративні області регіону Українських Карпат більш сприятливі для збільшення кількісних характеристик трудового потенціалу, оскільки тут значно нижчий в порівнянні із середньонаціональним показником коефіцієнт смертності з основних причин смерті (табл. 5).

Дані наведеної таблиці засвідчують, що, *по-перше*, у 2000 р. у регіоні Українських Карпат кількість померлих у розрахунку на 100 тис. населення була меншою на 22,6% у цілому, в тому числі від хвороб системи кровообігу, – на 25,0%, новоутворень – на 25,1, з інших причин – на 15,8%. Аналогічна ситуація характерна і для 2005 р.

По-друге, вигідно виділяється, з даного показника, на фоні України та регіону Закарпатська область, оскільки в цілому, смертність у розрахунку на 100 тис. населення у 2000 р. була меншою в першому випадку на 29,8%, у другому – на 8,0%, а в 2005 р. відповідно – на 20,5 та 3,2%.

Суттєвий вплив на трудовий потенціал має очікувана тривалість життя при народженні. Якщо, в цілому, тривалість життя покоління 1989-1990 рр. в Україні очікувалась у межах понад 71 рік, то вже у 1999-2000 рр. – 67,9, а в 2004-2005 рр. – 68 років. Отже, кількість років, яку в середньому належить прожити даному поколінню народжених, засвідчує, що трудовий потенціал суспільства за кількісними характеристиками має тенденцію до зменшення, оскільки економічно активне населення, починаючи з 1990 р., не досягне 70-річного віку.

Зауважимо, що у США очікувана тривалість життя при народженні має тенденцію до зростання, оскільки у 2000 р. цей показник, у цілому, складав 76,7, а в 2004 р. – 77,5 років. Така ж тенденція притаманна іншим промислово розвинутим країнам [8, с.553,554].

Що стосується екологічної компоненти трудового потенціалу, то слід підкреслити, що в умовах різкого спаду виробництва валової продукції сільського господарства в Україні та її регіонах (2005 р. в % до 1990 р.) збільшуються окремі види забруднень оточуючого середовища (табл. 6).

Таблиця 6

Валова продукція сільського господарства та скидання забруднених зворотних вод без очищення у поверхневі водні об'єкти в регіоні Карпат України*

Адміністративні області Карпатського регіону	Валова продукція сільського господарства (усі категорії господарств); у порівняльних цінах 2000р., млн.грн.					Скидання забруднених зворотних вод (млн.куб.м)				
	1990	2000	2005	2005 р. в % до:		1990	2000	2005	2005 р. в % до:	
				1990	2000				1990	2000
	Закарпатська	1573,9	1223,9	1243,3	79,0	101,9	2	1	1	50,0
Івано-Франківська	2115,6	1547,1	1632,8	76,7	105,5	7	6	2	28,6	33,3
Львівська	4032,9	2701,3	2763,7	68,5	102,3	4	4	9	225,0	225,0
Чернівецька	1819,9	1146,2	1283,4	70,5	112,0	1	6	7	700,0	116,6
Разом по регіону	9542,3	6618,5	6923,2	72,5	104,6	14	17	19	135,7	111,8
Довідково: Україна	104460,0	55689,6	66101,6	63,3	118,7	470	758	896	190,6	118,2
Регіон в % до України	9,1	11,9	10,5	x	x	3,0	2,2	2,1	x	x
Закарпатська область в % до:										
Україні	1,5	2,2	1,9	x	x	0,4	0,1	0,1	x	x
Регіону	16,1	18,5	18,0	x	x	14,3	5,9	5,3	x	x

Розраховано за джерелом:

1. Статистичний щорічник України за 2005 р./Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2006. – С. 530.

2. Сільське господарство України за 2005 рік: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2006. – С. 190.

3. Статистичний збірник „Довкілля України” за 2004 рік/Державний комітет статистики України. – К., 2005. – С. 89.

Наведена таблиця засвідчує такі динамічні тенденції щодо аналізованих показників:

- при зменшенні випуску валової продукції в регіоні Українських Карпат у 2005 р. порівняно з 1990 р. на 17,5%,

скидання забруднених зворотних вод без очищення в поверхневі водні об'єкти за аналізований період збільшилося на 35,7%;

- ще більше зменшення виробництва валової продукції сільського господарства в аналізованому періоді відбулося в Україні. Так, за цей період виробництво валової сільськогосподарської продукції зменшилося на 36,7, а скидання забруднених зворотних вод без очищення збільшилося в 1,9 разу;
- в регіоні Українських Карпат найбільше зменшення валової продукції сільського господарства у 2005 р. в порівнянні з 1990 р. відбулося у Львівській та Чернівецькій областях, а скидання забруднених зворотних вод без очищення в поверхневі водні об'єкти збільшилося відповідно у 2,2 та 7,0 разу.

Підвищенню рівня забруднення середовища сприяє зростання кількості автомобілів, особливо легкових у приватній власності, яке відбувається всупереч спадам виробництва сільськогосподарської продукції та харчових продуктів і напоїв (табл. 7).

Таблиця 7

Кількість легкових автомобілів у приватній власності в регіоні Українських Карпат*

Адміністративні області регіону	1990	2000	2004	2005	2005 р. в % до:	
					1990	2004
Закарпатська	80,9	117,8	128,1	142,5	176,1	111,2
Івано-Франківська	55,9	124,1	133,3	136,4	244,0	102,3
Львівська	139,0	199,0	225,5	231,9	166,8	102,8
Чернівецька	49,2	100,6	87,7	88,3	179,5	100,7
Разом по регіону	325,0	541,5	574,5	599,1	184,3	104,3
Довідково: Україна	3271,7	5109,6	5125,9	5260,1	160,8	102,6
<i>Регіон в % до України</i>	<i>9,9</i>	<i>10,6</i>	<i>11,2</i>	<i>11,4</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
Закарпаття в % до:						
<i>України</i>	<i>2,5</i>	<i>2,3</i>	<i>2,5</i>	<i>2,7</i>	<i>x</i>	<i>x</i>
<i>Регіону</i>	<i>24,9</i>	<i>21,7</i>	<i>22,3</i>	<i>23,9</i>	<i>x</i>	<i>x</i>

*Розраховано за джерелом: Статистичний щорічник України за 2005 р./ Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2006. – С. 242.

Дані наведеної таблиці свідчать про такі тенденції:

- починаючи з 1990 року в регіоні різко збільшилася кількість легкових автомобілів у приватній власності. Якщо у 1990 р. кількість таких автомобілів складала 325,0 тис., то у 2005 р. – 599,1 тис., або зросла більш ніж в 1,8 разу, а в Україні – в 1,6 разу;
- починаючи з 2000 р. зростала питома частка легкових автомобілів приватної власності в регіоні Українських Карпат. Аналогічна тенденція характерна і для Закарпатської області;
- отже, негативний вплив пересувних джерел викиду шкідливих речовин в атмосферу внаслідок цього та інших факторів в останній період зростає, що негативно впливає на екологічну ситуацію та здоров'я населення.

Ще більший вплив на трудовий потенціал як України, так і адміністративних областей регіону Українських Карпат справляє нелегальна міграція в країни зарубіжжя, оскільки мільйони трудових ресурсів нашої держави та її регіонів поповнюють трудовий потенціал інших держав. На трудовий потенціал великою мірою впливає також затяжна демографічна криза, оскільки смертність значно перевищує народжуваність. Ці питання і будуть покладені в основу наших подальших досліджень.

Отже, економічні фактори розвитку трудового потенціалу проявляються більше від екологічних, але сумарно вони посилюють негативні тенденції у трудових ресурсній проблематиці.

Література

1. Петти В. Экономические и статистические работы. – М., 1970.
2. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносини: Підручник. – К.: Знання, 2004. – 535 с.
3. Качество трудового потенциала (социально-экономический аспект). – К.: Наук. думка, 1986.
4. Злупко С.М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990.
5. Вернадский В.И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. – М.: Наука, 1965. – 374 с.

6. Злупко С.М. Сутність і об'єктивність екогомології розвитку людських ресурсів / Трудовий потенціал і зайнятість: теоретичні основи та її регіональні особливості // Долішній М.І., Злупко С.М. та ін. – Ужгород: Карпати, 1997. – 422 с.
7. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. – К.: Наук. думка, 1994. – 264 с.
8. Статистичний щорічник України за 2005 р. / Державний комітет статистики України. – К.: Видавництво „Консультант”, 2006. – 575 с.
9. Сільське господарство України за 2005 рік: Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 2006. – 366 с.
10. Статистичний збірник „Довкілля України” за 2004 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2005. – 260 с.
11. Статистичний щорічник України за 2000 / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.
12. Статистичний щорічник Закарпаття за 2005 / Головне управління статистики у Закарпатській області. – Ужгород, 2006. – 591 с.
13. Закарпаття 2001: Статистичний щорічник / Закарпатське обласне управління статистики. – Ужгород, 2002. – 521 с.
14. Статистичний щорічник Львівської області за 2005 рік / Головне управління статистики у Львівській області. Ч. 1. – Львів, 2006. – 366 с.
15. Статистичний щорічник Івано-Франківщина, Україна, Світ за 2005 рік / Головне управління статистики в Івано-Франківській області. – Івано-Франківськ, 2006. – 613 с.
16. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2005 рік / Головне управління статистики в Чернівецькій області. – Чернівці, 2006. – 479 с.
17. Статистичний щорічник України за 2000 / Державний комітет статистики України. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.